

Uvodnik: Filozofija puščave

Uredniki

Čeprav o puščavništvu in samostanskem življenju navadno govorimo v okviru religij, pa je na določen način duh teh tradicij prisoten tudi v filozofiji, in to že od samega začetka. Po eni strani gre lahko za popoln umik od množic kot pri Heraklitu, »puščavniku iz Artemidinega templja«,¹ po drugi za umik v bolj ali manj zaprte filozofske šole (denimo pri pitagorejcih ali eleatih), ki imajo včasih tudi precej natančne »regule« načina življenja. Celo ko filozofija s Sokratom stopi na ulice in trge, se to bolj kot podružabljanje filozofije pokaže kot samost filozofirajočega v množici. Filozofija tudi pozneje – kljub morebitnim ugotovitvam, da je namenjena »vsem« – le redko zajame širšo skupino ljudi izven filozofskih šol.

Eden glavnih razlogov za to je, da filozofija ne želi biti zgolj nauk (teorija v današnjem pomenu besede), ki ga lahko razmeroma konsistentno, a na nezavezujoč način osvoji bolj ali manj vsakdo, temveč tudi način življenja, točneje sprememba načina mišljenja in življenja. Ne gre le za načelen odmik od »mnenj smrtnikov«, ampak za življenjsko »spreobrnitev uma« (*metánoia*), ki zavzema osrednje mesto tudi pri vstopu v religijo. To že samo po sebi pomeni določeno osamitev, saj je za dosego tega cilja nujna ločitev od doksiastičnih prepričanj dotedanjega življenja, pa naj bo samo psihična ali tudi fizična, ter v tem primeru morda na novo organizirana v skupnost filozofirajočih. Takšnega novega življenja pa se je treba naučiti, potrebna je vaja, »askeza« (*áskesis*), ki naj spremeni dosedanje človekove navade v takšne, ki ustrezajo spreobrnjenemu pogledu na svet, drugačnemu slišanju sveta.

Nič drugače pa ni tudi v krščanstvu, le da je tu napetost med univerzalizmom in hkratno potrebo po ekskluzivni pristnosti še bolj zaostrena, in to še prav posebej v okoliščinah, ko krščanstvo ni več izolirana, skrita religija: krščanstvo je v času začetkov puščavništva v teološkem smislu v veliki meri že formirano in družbeno razširjeno, hkrati pa se pri mnogih pojavi želja po umiku v samoto puščave, kjer bi krščanski nauk lahko prakticirali v najčistejši obliki. Fizični umik v osamo (*anachóresis*) tako postane uveljavljen način krščanskega življenja, asketska praksa pa njegov sestavni del. Prvi puščavniki oz. anahoreti, ki se v Egiptu pojavijo ob koncu 3. in začetku 4. stoletja,² so se tako iz urbanih središč množično umikali globoko v puščave, da bi tam svoja življenja v celoti posvetili

1 Nietzsche, Friedrich. *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen*. V: *Sämtliche Werke*. Kritische Studienausgabe (KSA), zv. 1/2, ur. Giorgio Colli in Mazzino Montinari (Berlin: De Gruyter, 1988), 834.

2 Najzgodnejše oblike egiptovskega puščavništva tako sodijo v obdobje t. i. zlate dobe patristike, to je obdobja razcveta po Konstantinovem priznanju krščanstva kot ene izmed uradnih ver rimskega imperija, ko delujejo tudi veliki misleci, kot so na latinskem Zahodu npr. Ambrozij, Avguštin, Hieronim, Gregor Veliki, in na grškem Vzhodu Gregor iz Nazianza, Gregor iz Nise, Bazilij Veliki, Janez Krizostom in mnogi drugi.

Bogu. Odločitev za umik v puščavsko ali meniško življenje je tako najbolj neposredna oblika sledenja Jezusu, ki svoj vzor najde v Lukovem evangeliju: »Še eno ti manjka: prodaj vse, kar imaš, razdaj ubogim in imel boš zaklad v nebesih; nato pridi in hodi za menoj!«³

Po izročilu je oče *anahoretskega* načina življenja Anton Veliki, ki se je okrog leta 270 napotil v Vzhodno puščavo, kjer je v boju z demoni vztrajal vse do svoje smrti leta 356. Nekaj mlajši od njega je Pahomij, nekdanji puščavnik, ki je okrog leta 320 na področju Zgornjega Egipta ustanovil prve meniške skupnosti (*koinonía*), s čimer se začne tradicija *cenobitskega* oz. samostanskega menišтва, ki je pozneje močno zaznamovala razvoj srednjeveške duhovnosti. V sklopu pahomijanskega menišтва so nastajale prve meniške regule, se pravi pravila, vodila in uredbe življenja v skupnosti, ki predstavljajo pomemben vidik patristične književnosti in so pozneje vplivale tudi na znamenito *Benediktovo pravilo*. Omeniti je treba še Makarija Egiptovskega, ki je okrog leta 330 z ustanovitvijo puščavske naselbine Sketis na obronkih Zahodne puščave utemeljil *polanahoretski* način življenja, kjer so puščavniki bivali v ločenih samotarskih celicah nedaleč drug od drugega. Življenje v takšnih skupnostih je bilo organizirano tako, da so puščavniki večji del tedna preživeli v samoti, enkrat tedensko pa so se dobili pri skupnem obredu v cerkvi. Takšna samotišča so se najprej razvila na obrobjih puščav v bližnji okolici mest in vasi ter se hitro širila po deželi. V anonimnem romarskem potopisu *Zgodbe menihov v Egiptu*, nastalem v drugi polovici 4. stoletja, tako preberemo, da »po Egiptu in Tebaidi ne obstaja niti eno mesto ali vas, ki je ne bi obdajala samotišča kakor obzidje.«⁴ Vse to so zgolj različni obrazi tega novega duhovnega gibanja, v okviru katerega so ljudje množično drli v puščave Egipta, kar je Atanazij Veliki v svojem delu *Življenje svetega Antona* izrazil z znamenitimi besedami, da je puščava postala mesto.⁵

Puščavniško gibanje je treba razumeti v kontekstu dinamičnega duhovnega dogajanja na področju Egipta v pozni antiki, ki je geografsko povezano z Aleksandrijo. Izrazita pluralnost duhovnega ozračja, ki je bilo v prvih stoletjih našega štetja značilno za Aleksandrijo, zibelko helenistične kulture in eno največjih mest civiliziranega sveta, ima korenine že v obdobju helenističnega Egipta.⁶ Mogočna knjižnica je hranila največjo zbirko knjig v antiki, učenjaki pa so sistematično zbirali in urejali vso razpoložljivo znanje antičnega sveta. Dosežki aleksandrijskih učenjakov segajo na

3 Lk 18,22.

4 *Zgodbe menihov v Egiptu*, predgovor 10.

5 *Življenje svetega Antona* 14.

6 To velemesto je že pod podjetnimi ptolemajskimi vladarji doživelo nesluten razcvet. Moč ptolemajskega Egipta nikoli ni temeljila le na politični moči, ampak se je že od samega začetka odlikovala tudi po neusahljivi ljubezni do znanja. V času vladavine Ptolemaja I. Soterja (ok. 367–283 pr. n. št.), ki je Aleksandrijo izbral za prestolnico svojega kraljestva, je tako nastala največja izobraževalna in raziskovalna ustanova antičnega sveta, Aleksandrijska knjižnica. Njegov sin Ptolemaj II. Filadelf (309–246 pr. n. št.) je v mesto privabil najuglednejše učenjake, ki so tu predavali in raziskovali, tako da je kmalu postala osrednje zbirališče intelektualcev tedanjega časa.

najrazličnejša področja znanosti, od filozofije, filologije, zgodovine, vse do pomembnih odkritij na področju naravoslovnih znanosti, biologije, medicine, matematike in fizike, še posebno pa so se odlikovali na področju astronomije. Med različnimi duhovnimi izročili, ki so soobstajala in tvorila pestro intelektualno dogajanje tega razsvetljenskega mesta, je treba najprej izpostaviti helensko pogansko filozofijo z bogato platonistično tradicijo na čelu. Eden izmed vidnejših predstavnikov aleksandrijskega platonizma je bil skrivnostni Amonij Sakas, ki naj bi po srečanju s pogansko filozofijo zapustil krščansko vero in se posvetil študiju Platona. Več kot o njem vemo o njegovih učencih, med katerimi je treba omeniti Longina, Origena in Plotina, utemeljitelja novoplatonske šole. V tem času je s platonizmom v grško-rimskem Egiptu, še posebno v Aleksandriji, povezan tudi razcvet hermetične literature, v kateri je čutiti močne vplive grške filozofije, še zlasti platonizma in stoicizma. Aleksandrija je bila tudi močan center judovske kulture, tradicija katere sega že globoko v ptolemajsko obdobje.⁷

V takšno duhovno ozračje segajo tudi legendarni začetki krščanstva v Egiptu,⁸ ki se začelja s prihodom apostola Marka v Aleksandrijo, kjer je sredi 1. stoletja začel oznanjati evangelij. Pokristjanjevanje Egipta v naslednjih stoletjih je pomenilo eno največjih prelomnic v bogati, večtisočletni zgodovini dežele ob Nilu. Nova vera se je sprva razširila zlasti med grško govorečo judovsko skupnostjo v Aleksandriji, od tam pa je postopno dosegla večja urbana središča in ruralna območja Zgornjega Egipta. Že ob koncu 2. stoletja je krščanstvo v Egiptu doživelo pravi razcvet na področju teologije. Ta preporod, ki pomeni enega prvih vrhuncev patristične misli, je tesno povezan z aleksandrijsko Katehetsko šolo (*didaskaleion*), takrat najpomembnejšim središčem za študij biblijske eksegeze in teologije. Za pripadnike te šole je bila značilna metoda t. i. *alegorične interpretacije*, ki je imela v Aleksandriji bogato tradicijo že iz ptolemajskega obdobja, ko so jo tu razvijali stoiški in judovski učenjaki. S pomočjo te metode so aleksandrijski teologi biblijska besedila začeli razlagati *figurativno*, tj. onkraj njihovega dobesednega pomena.⁹

7 Že kmalu po ustanovitvi mesta so se v Aleksandrijo priselili številni Judje in v mestu oblikovali največjo judovsko skupnost izven Palestine. Judovsko izročilo, ki so ga gojili v diaspori, je v tem živahnem središču, kjer sta si roko podajala Vzhod in Zahod, prišlo v stik s helensko kulturo, kar je privedlo do mogočne sinteze obeh tradicij. Simbol tega kulturnega stika je Septuaginta, integralni prevod Stare zaveze v grški jezik. Med judovskimi misleci v Aleksandriji velja omeniti Filona (20 pr. n. št.–40 n. št.), ki se je v zgodovino zapisal zlasti s svojo metodo alegorične interpretacije svetih judovskih spisov.

8 Krščanstvo se je začelo v Jeruzalemu in se sprva širilo po Sredozemlju, natančneje rečeno okrog sredozemskih obal. Severnoafriška južna obala Sredozemlja je imela v kulturnem in duhovnem smislu velik vpliv na prva obdobja krščanstva, še zlasti na patristiko. Posebej to velja za omenjeno egiptovsko Aleksandrijo, ki je bila poleg Antiohije in Rima eden izmed treh krščanskih centrov antičnega sveta.

9 Glavnim predstavnikom te šole, grško piščim avtorjem, kot so Panten (umrl ok. 200), Klemen (160–215) in Origen (185–251), je na ta način uspelo v porajajočo se krščansko teologijo organsko vključiti številne elemente grške filozofije, še zlasti iz platonistične tradicije. Za prvega sistematičnega teologa velja prav Origen, ki je poučeval na krščanski akademiji »didaskaleju« in v svojem delu *O početih* kot prvi utemeljil krščansko spekulativno teologijo. Iz tega izročila črpajo tudi poznejši misleci, kot so npr. Atanazij Aleksandrijski in Didim Slepri v 4. stoletju ter Ciril Aleksandrijski v 5. stoletju.

V nasprotju s teološko naravnanimi cerkvenimi očeti je za puščavske očete značilno, da so se povsem posvetili asketskim praksam in molitvi. Zanje je na splošno značilen odmik od teologije in »naučene znanosti« v veliko bolj izkustveno življenjsko držo, kot je razvidno iz modrostnega izreka (apoftegme) aba Mojzesa Etiopca: »Pojdi, sedi v celici in celica te bo naučila vsega!«¹⁰ Modrost puščavskih očetov tako ne izhaja iz teoloških spekulacij, ampak raste iz same izkušnje puščave, vztrajanja v tišini in molitvi. V tem pogledu je pomenljiva apoftegma, pripisana aba Arseniju, enemu redkih izobražencev izmed vrst svetih starcev, ki so ga nekoč vprašali: »Aba Arsenij, kako lahko kljub temu, da imaš tako veliko grško in rimsko izobrazbo, tega kmeta sprašuješ o svojih mislih?« Arsenij pa mu je odgovoril: »Rimsko in grško izobrazbo sicer res imam, toda abecede tega kmeta se še nisem naučil.«¹¹ Neposredna izkušnja puščave prvih egipčevskih anahoretov tako hitro postane vzor, ki k spreobrnjenju spodbudi tudi nekatere največje cerkvene očete tega obdobja. Ko je Avguštin skupaj s svojim prijateljem Alipijem prvič slišal za Atanazijevo *Življenje svetega Antona*, ki naj bi na svojih bralcih pustilo velik vtis in jih spodbujal k spreobrnjenju, v *Izpovedih* vzklikne: »Si slišal? Kaj to pomeni? Glej, neuki se dvigajo in se oprijemljejo nebes, midva pa se z vso svojo učenostjo, ki nima srca, valjava po mesu in krvi!«¹²

Iz najzgodnejšega obdobja egipčevskega puščavništva je zelo malo arheoloških ostankov, zaradi česar imajo toliko večjo vrednost literarni spomeniki, saj si lahko na njihovi osnovi oblikujemo bolj ali manj celovito sliko vsakdanjega življenja menihov ter njihovih duhovnih in asketskih praks. Iz glavnih virov, bodisi zbirk apoftegem, tj. modrostnih izrekov in anekdot o velikih puščavnikih, bodisi hagiografskih zapisov o njihovih življenjih ali pričevanj romarjev, ki so jih obiskovali, na splošno vemo, da so menihi svoje dneve preživljali v molitvi in ob delu, v čemer lahko vidimo neposrednega predhodnika benediktinskega *ora et labora*, »moli in delaj«. Običajno je bilo to delo pletenje vrvi in izdelovanje košar iz palmovih listov ali kakšna druga ročna obrt, bolj kot opravljanje dela samega pa je bil pri tem pomemben ponavljajoči se vzorec, ki je poglobljajal osredotočenost na molitev in Boga, saj jih je osvobajal od zunanjih motenj, hkrati pa jim je omogočal preživetje, saj so svoje izdelke lahko prodajali ali izmenjevali za druge potrebščine in hrano. Vse to nazorno prikazuje prva apoftegma v abecedni zbirki modrostnih izrekov:

Aba Anton je nekoč sedel v puščavi, pa je zapadel v naveličanost in v veliko temino misli ter je govoril Bogu: »Gospod, želim se rešiti, pa mi misli ne pustijo. Kaj naj storim v svoji stiski? Kako se bom rešil?« Ko je kmalu nato vstal in šel ven, je Anton zagledal nekoga, ki je bil kakor on sam in je sedel in delal, nato vstal od dela in molil, pa spet sedel in pletel vrvo. Nato je ponovno vstal k molitvi. Bil je angel Gospodov, ki

10 *Izreki svetih starcev*, Mojzes 6; prev. J. Hrovat.

11 Prav tam, Arsenij 6; prev. J. Hrovat.

12 *Izpovedi* 8.6.15.

je bil poslan Antonu, da ga pouči in utrdi. In slišal je angela govoriti: »Tako delaj in se boš rešil.« Ko je to slišal, je prejel veliko veselje in pogum. In delal je tako ter se rešil. (*Izreki svetih starcev*, aba Anton 1; prev. J. Hrovat)

Model egiptovskega puščavništva se je hitro razširil tudi po drugih predelih takratnega rimskega imperija. Hieronim tako v pismu Heliodoru omenja tri žarišča puščavništva, med katera sodijo »egiptovski samostani [...], meniški zbori v Mezopotamiji [... in] dalmatinski otoki«. (*Ep.* 60.10.2) Poleg Egipta se je namreč za puščavništvo odločalo tudi veliko asketov po Siriji in celo po otokih vzhodne jadranske obale. Na evropskem Zahodu, kjer ni naravnih puščav, ki bi puščavništvu omogočile tolikšen razcvet, so namreč prav izolirani manjši otoki nudili najtesnejši približek egiptovski puščavi. Pozneje so tradicijo nadaljevali srednjeveški samostani, ki so sicer sledili različnim meniškim vodilom in uredbam, katerih daljni predhodnik je Pahomij, a v sebi vendarle ohranjali duh puščavništva. Ta je kot nedosegljivi vzor ostajal močno prisoten v mnogih meniških besedilih srednjega veka.

Toda puščavska in meniška literatura ni namenjena samo puščavnikom in menihom. Tako kot je bilo filozofiranje od samega začetka nekaj, kar lahko počne vsak samo sam, velja to tudi za krščansko življenje. Mogoče in dobro je imeti učitelja, tudi sogovornika, vsaj v nekem obdobju tudi ustrezno skupnost (filozofsko šolo, cerkveno skupnost), toda na koncu je vsak sam tisti, ki edini lahko misli in živi. Tisto, česar se je najprej treba naučiti, je ravno to, kako se umakniti iz vsakdanjega sveta, kar že samo po sebi pomeni osamitev, miselno in duhovno samišče, puščavo ali »puščavo«, in odločitev zanjo. Kaj se zgodi pozneje, je manj pomembno: lahko je to fizična samota, lahko je skupnost »samotarjev«, lahko je »običajno« življenje. Tisto, kar je bistveno (in) drugačno, je pogled, drža, posluš. Na nekih točkah se v puščavi filozofija, duhovnost ali vera samo dovršuje, na drugih išče in najde nove momente, včasih pa le stare pozabljene, preplavljene s »teorijo«, ki izvorno ni bila mišljena kot teorija. Zgodba puščavnikov ima veliko opraviti z zgodbo filozofije, ali z zgodbo vsake zgodbe: nekoč iz nečesa nehote ali z aktivno »pomočjo« začne nastajati nekaj drugega, kar pelje stran od bistvenega izvornega namena – poskus njegove ponovne oživitve je odziv na to degradacijo ali vsaj razvodenelost osnovne zamisli. Te reakcije imajo večji ali manjši odmev. V tem zborniku govorimo o znanih puščavnikih, pri kolikih pa je bil umik tako popoln, da o njih nimamo nobenih pričevanj, ne bomo nikoli izvedeli.

* * *

V zborniku, ki smo ga pripravili v sodelovanju med Oddelkom za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Inštitutom za študije meništv in kontemplativne znanosti, so zbrani znanstveni in strokovni prispevki, ki obravnavajo različne vidike

duhovnosti, filozofije in književnosti egiptovskega puščavništva in meništva ter njunega vpliva na poznejša obdobja v zgodovini filozofije in krščanstva. Zbornik tako na začetku prinaša tri pregledne pispevke o puščavništvu in meništvu v Egiptu ter o dveh temeljnih imenih te tradicije, Antonu Velikem in Pahomiju, ki so obogateni z odlomki prevoda Atanazijevega *Življenja svetega Antona* in *Življenja svetega Pahomija*. Avtorji prispevkov se nato posvetijo Evagriju Pontskemu, puščavskemu mistiku, in molitvenim praksam v zgodnjem meništvu. *Zgodbam menihov v Egiptu*, Paladijevim *Zgodbam za Lavza*, *Duhovni livadi* Janeza Mosha in pričevanjem Egerije, ki so med najpoglavitejšimi viri egiptovskega meništva, je posvečen prispevek o romarskih pričevanjih. Poleg potopisov pa so o puščavnikih v Egiptu pričali tudi latinski cerkveni očetje in z njimi povezane aristokratske ženske, ki jih je navdušenje nad puščavskim načinom življenja vodilo v Egipt in spodbujalo k pisanju. Ob njihovi pomoči se je ideal puščavništva razmahnil tudi po Evropi, pri čemer je ključno vlogo odigral Janez Kasijan, ki je meniško *traditio lampadis* prenesel iz Egipta na Zahod. Na grškem Vzhodu je ta vpliv močno opazen v zbirki *Filokalija*, v kateri pomembno mesto zasedajo asketska besedila, nastala v puščavniškem kontekstu. Zadnji prispevek se posveča primerjavi egiptovskega puščavništva z indijsko duhovno tradicijo. Kot dodatek je v zbornik vključen še prevod znamenitega *Pahomijevega pravila*, ki je imel posredno, zlasti prek *Benediktovega pravila*, velik vpliv na nadaljnji razvoj srednjeveškega meništva.

Večina prispevkov temelji na ciklu tematskih predavanj, ki so potekala v študijskem letu 2017/2018 na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v okviru predmeta »Srednjeveška in renesančna filozofija«. Tako kot je cikel predavanj pri študentih naletel na izjemno dober odmev, uredniki upamo, da bo s pričujočim zbornikom vsebina teh predavanj nagovorila tudi prihodnje generacije študentov kot seveda tudi širšo strokovno in zainteresirano javnost.